

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Յովակիմ Սօլովեան, Մեռած ծովում, — Վէպ երեք մասից բաղկացած. Մոսկուա, 1902. գինն է 1 ռուբլի:—

Մի նոր վիպասան ուրեմն՝ մտածեցինք այս բաւական աստուար զիրքը ձեռք առնելիս, հետաքրքրուեցանք մինչև ծայր կարգալու: Արժէ կարդալ և տեսնել, թէ ինչ աստիճանի է հասնում զրական ապարիլի վերայ երևալու տենչով բռնուած հայ մարդու յանդգնութիւնը և ինչպէս զիւրին է նրա համար ոտքի տակ տալ ու անարդել այդ ասպարէզը: Առանց լեղու իմանալու, բաւարանով կատարած թարգմանութիւններ շատ էինք տեսել, բայց բաւարանով վրայասան... Հեղինակն, ինչպէս երեւում է, բնիկ աստրախանցի է և մայրենի բարբառը սովորած լինելով՝ կարծում է, թէ հայերէն գիտէ: Կիւրյնեմ, ասում է, մեր քաղաքի վաճառականական բարքերը կնկարագրեմ. մէջը կդնեմ սիրահարութիւն — գժուարութիւններիով պատկի հասած, գժբախտութիւնների, բախտաւոր լուծումն, — յիմացած բառեր էլ բաւարանում կնայեմ, դուրս կգայ մի գեղեցիկ վէպ: Լրագրներում յայտարարութիւն կկարդան — «Մեռած ծովում», խորհրդաւոր վերնագիր. հեղինակի անունն էլ այնպէս բանաստեղծական — «Սօլովեան». ինչո՞ւ պէտք է մի ռուբլին խնայեն ու չգնեն: — «Ահա կանչեց անրեալալ կիռն, կլկաց լորին» (հարկաւ ոչ լորի ծառը, այլ լոր թռչունը), չորս կողմը «Ռի սախկալի միակերպ անդորրութիւն», և մենք ձեզ հետ շոգենաւ նրաւ մած Աստրախան ենք գնում: «Նոգենաւն արգին անցել էր Սարատովը՝ Վոլգայի վրա համարված այդ մայրաքաղաք, և մտանում էր Յարիցինին: Դեռ Յարիցինի նշոյն անգամ չկար, բայց այստեղ իջնող պոսաժիրներն արդէն անհամբերութեամբ սպասում էին այդ քաղաքին» — «ամեն մարդ քաշվեր էր իր կայիւքները և յոգնած հայացով

ու անհամբերութեամբ սպասում էր երեկոյին: Գալիս են ուրիշ պասաժիրներ. «Նրանք ուղեորվեցին առաջին կարգը», և հայրը հրամայում է որդուն. «Աղէքսանդր, կառավարի, որ բարգուրուրը տեղը դնեն» (իմա—կարգադրի, որ իրերը տեղաւորեն): Հեղինակը նկարագրում է եկուորներին, այդ Մայիլեանն է, որ «իր ոսկորները դուրս է բերել հիւսիսային Կովկասի քաղաքներից» և «էր ճափարային սկառքեան պատճառով» Մոսկվա էր գնացել՝ «պրօֆեսսորների հետ իր տխրութեան մասին խորհրդակցութիւն անելու», նա նկարագրում է մինչև անգամ «շոգենաւի կիրք զարդարանք», նորա «գահիճի մէջ տեղում բացված մեծ սեղանը, որ ծանրաբեռնված ծաղկամանների և ճաւղայ սարքերի տակ», նկարագրում է երիտասարդների, որոնք «առեւտրից փախչում են, ինչպէս թուրքը խոզան մօից» և նոցանից մէկը թէպէտ շատ բան գիտէ, «բայց ի՞նչ անես, որ շատ ծիծաղելի և մասխարայի առարկայ է բոլոր այդ իմացածում: Սա մի կասարեայ սագ է, որ պարծենում է իր շնորքով»: Իսկ երբ Աստրախան ենք հասնում, նա հարկաւոր է համարում մանրամասն նկարագրել նաև այդ քաղաքը իր «անշարժ նեղ փողոցներով» որ «գլխաւորապէս շրջնում է ձուկով» այն ամբողջ ճանապարհը, որով անցնում են իր հերոսները և որ «ներկայացնում էր մի հսկայ՝ երկաթի ստամբուտով, որ կարողանում է մարսել իր մէջ առեւտրական բազմատեսակ ձիւղեր»: Այսպիսի հրաշալի բանաստեղծական նկարագրութեանց, խոր հոգեբանական և փիլիսոփայական խորհրդածութեանց, մանաւանդ թէ հայկական լեզուի նահատակութեան դոհարներ անբաւ են այս գրքի մէջ: Նրա գլխաւոր հերոսներից մէկը, երիտասարդ էր» բացեց բախկալի խանութ և դարձաւ բախկալչի», երբ այդ հերոսները մի տեղ են ժողովում, տիրում է «մի զգալի կենդանութիւն», մի ուրիշը նոցանից, վերոյիշեալ Մայիլեանն, ստում է իւր աղջկան. «Տեսար ի՞նչ լիբր մարդ է քո աները» (իմա՝ սկեսայրը): Կարծեմ բաւական է: Հնար չկայ արդեօք մեր լեզուն ու մեր գրականութիւնն ազատելու այս տեսակ անօրէն բանարարումներից:

Ժողովրդական առակներ. — Ա. Մոլլա Նասր — էդ — զին
 — Բ. Հորոս. — Հաւաքեց ե.
 Լալայեան, Թիֆլիս, 1903.

Աղղաշրախան Հանդիսի խմբագիրը, պ. ե. Լալայեան, սխալ է սորանով «Ժող. առակներ» մի շարք և նպատակ դրել «Հաւաքել Հայ Ժողովրդի մէջ պատմութեամբ բազմաթիւ առակները, և ապա մի ուսումնասիրութիւն կատարել, ցոյց տալով սրանց ծագումը, զարգացումը, արտայայտած փիլիսոփայութիւնն և բարոյական սկզբունքները, Ժողովրդական ծագրի ոյժը և ինչ:— Գեղեցիկ դործի հարկէ, բայց ներկայ պրակները, որոնցից առաջինն ութ անգամ աւելի ստուար է երկրորդից (246 և 31 էր.)», չեն արդարացնում դժբաղդաբար այսպիսի մի Ժողովածուի նկատմամբ դրուելիք մի շարք տարրական պահանջներ: Ժողովողն ինքը նկատում է, որ Մոլլա — Նասրէդ-զինի անուան ներքոյ մտել են բազմաթիւ ուիշների՝ զուտ հայարիւն մարդոց առակները, բայց մինչդեռ նա կենսագրական տեղեկութիւններ իսկ հազորդում է այդ ամենայայտնի առակաչանի մասին և կամենում ուրեմն պատմական անձ դարձնել սորան, զնում է այնուամենայնիւ սորա անուան ներքոյ այնպիսի առակներ, որոնց հետ նորա անձի աննշուծիւն չունենալն ակնհայտ է. այսպիսով Մոլլան ներկայանում է ոչ միայն «և՛ իբր յիմար և՛ իբր խելացի», այլ և իբր որսորդ, իբր կախաղան հանուած յանցաւոր, իբր ամէն տեսակ պաշտօններ ու ծառայութիւններ կատարած մէկը: Ապա բոլորովին անտեղի կերպով կրկնուում է մի և նոյն առակը՝ նորա համար միայն, որ մի քանի բառերի տարբերութիւն կայ երկու պատմութեամբի մէջ, այն մասի մէջ, որ մոլլան իբրեւ խելօք պիտի ներկայանար, տխմարի առակներ կան և ընդ հակառակն: Բայց ամէնից զգալին լիզուի անհարթութիւններն են: Յայտնի է, թէ որչափ կորցնում է առակաւոր Էօսքն իւր արժէքը անշնորհք պատմողի բերանում. պակաս մեծ չէ անշուշտ կորուստն անշնորհք զրչի առի. իսկ այս առակներից շատերն անշնորհք ձեռքով են գրի առնուել և խմբագրուել:

բազրոյը փոյթ չի ունեցել հարկաւոր չափով հարթե ու։ Մի քանիսը զրեթէ անհասկանալի են դարձել, մի քանիսն էլ տպազրելի լինելու համար այնպիսի խեղումների ենթարկուել, որ համը կորել է։ Տպազրութիւնն ևս հարկաւոր խնամքով չէ կատարուած։ Շատերը կարող են այսպիսի ժողովածուներ կալմել, բայց ո՛վ հրատարակութիւն է յանձն առնում՝ պէտք է աշխատանք դործ դնէ, քննէ, զտէ, կարեւորը միայն տայ։

Des Wardapet Eznik von Kolb. Wider die Sekten. Aus dem Armenischen übersetzt und mit Einleitung, Inhalts—Übersichten und Anmerkungen versehen von Joh. Michael Schmid

Wien 1900 Druck und Verlag der Mechitharisten—Congregation.

(Եզնիկ Կողբացի, ընդդէմ Աղանդոց. հայերէնից թարգմանեց Ի. Մ. Շմիդ. Վեննա, Մխիթարեան տպարան)։

Հայկական մատենագրութեան՝ Եւրոպական լեզուներով կատարուած թարգմանութիւնների մէջ վաղուց ի վեր խիստ զգալի էր մանաւանդ մեր ոսկեղէն դարու ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մէկի՝ Եզնիկ Կողբացու երկի մի գոհացուցիչ թարգմանութեան պակասութիւնը։ Ճշմարիտ է, 1853 արդէն Ֆլորիսի ֆրանսերէնի էր թարգմանել Եզնիկի երկասիրութիւնը¹, սակայն այդ թարգմանութիւնը միանգամայն զուրկ է հարազատ և գործածական լինելուց,—ինչպէս վկայում են այդ բոլոր հայագէտները միաբերան։ Բացի այս անհարազատ թարգմանութիւնից մինչև ներկայ թարգմանութիւնը կային Եզնիկի որոշ հատուածների թարգմանութիւններն միայն ևւ այն հանգամանքը, որ, չնայելով Եզնիկի հարազատ թարգմա-

1, Réfutation des différentes Sectes. Paris, 1853.

նութեան պակասութեանը, Եւրոպացի գիտնականները վաղուց արդէն գնահատել են Եզնիկի երկը և ուսումնասիրութեանց նիւթ դարձրել այն, — յիշենք այստեղ Նոյման (Neumann), Վինգիլման, Հառնակ, Ֆետտեր, Վեբեր, Գիւլօրիէ, Լանգլուայ գիտնականների անունները, — այդ հանգամանքը արդէն ցոյց է տալիս, թէ սրբան արժէքաւոր է Եզնիկի երկը գիտութեան, յատկապէս կրօնների գիտութեան տեսակէտից: Եւ այդ չքնաղ երկի գերմաներէն լիակատար և, այս գլխից շեշտեմ գոհութեամբ, հարազատ ու խնամքով կատարուած թարգմանութիւնը դրուած է այժմ Եւրոպացի գիտնականների առաջ: Եզնիկի թարգմանիչ Շմիդի անունն անծանօթ չէ մեր մատենագրութեամբ զբաղւողներին: Նա վաղուց է սկսել իւր թարգմանական գործունէութիւնը. 1871-ին արդէն թարգմանել է նա Յովհան Մանդակունու ճառերը, 1872-ին՝ Յաճախապատումը, վերջերս թարգմանեց նա նաև Սանդուխտի վկայաբանութիւնը (Հանդէս Հայագիտութեան, հ. I):

Այս թարգմանութեան հրատարակութիւնն ուրախացուցիչ է և մանաւանդ այն պատճառով, որ նա սկիզբ է և առաջին հատորը Վեննայի Միութարեանների հետեւեալ ձեռնարկութեան՝ «Մատենագրւան հայկական հին մատենագրութեան» գերմանական թարգմանութեամբ:

Եզնիկի թարգմանութեան սկզբին կցել է Շմիդ երկի իւրաքանչիւր գլխի բովանդակութիւնն առանձին գլուխներով (եր. V—X), ապա պատմական—մատենագրական մի սիրուն ներածութիւն (եր. 1—18): Գլքի 19—205 երեսները ամփոփում են տեքստը, ճիւղացրած բաղմաթիւ կարևոր մատենագրական, լեզուական և պատմական ծանօթութիւններով: Բացի այս ծանօթութիւններից գլքի լուսանցքներում նշանակուած են Եզնիկի մէջ առաջ բերած «. Գրոց վկայութիւնների համապատասխան գլուխներն ու համարները: Եւ այս վերջինս ընդհանուր լիակատար (2—3 պակասութեամբ) ցանկն էլ ղետեղած է գլքի վերջում (եր. 204—209):

Եզնիկի թարգմանութեանը ձեռնարկել է Շմիդ Վեննայի յայտնի Մխիթարեան վարդապետ Հ. Գր. Գալէմքարեանի յորդորով, և սրա ու Հ. Ս. Պարոնչի խորհրդին և օգնութեանը դիմելով մանաւանդ դժուարիմաստ հատուածները թարգմանելու համար: Եւ այսպիսով թարգմանութիւնը կատարուել է, ինչպէս ինքը Շմիդ ծանօթացնում է ընդհանուր աշխանքով: Թարգմանութիւնը ջանացուել է կատարել ըստ կարելոյն բառացի, տեքստի հարազատութիւնը պահպանած լինելու դիտումով:

Շմիդի թարգմանութեան համար իբրեւ հիմք ծառայել է և ոչ մէկը մինչև այժմ Եզնիկի եղած հրատարակութիւններից, այլ Հ. Գալէմքարեանի պատրաստած և մօտիկ ապագայում լոյս ընծայելի (ինչպէս տեղեկանում ենք այդ թարգմանութեան ներածութեան համար պատրաստած ձեռագրից: Ներքեւ ծանօթութիւնների մէջ դրել է թարգմանիչը լոյս տեսած հրատարակութեան տարբեր ընթերցումները:

Եզնիկի գիրքը մինչև այժմ ունեցել է հետեւեալ հրատարակութիւնները. — 1) Զմիւռնիա, 1762 թ. 2) Վենետիկ, 1826 թ. 3) Վենետիկ, (հրատարակութեան թիւը գրքի վրայ նշանակում է 1826, մինչ այն, ըստ Հ. Գալ.-ի կատարուել է 1850-ին), 4) Պարիզ, 1860, 5) Վենետիկ (գարձեալ գրքի վրայ նշանակած է 1826 թ., իսկ մինչ այդ լոյս է տեսել ըստ Հ. Գալ.-ի 1863-ին), 6) Կ. Պօլիս, 1864, 7) Կ. Պօլիս, 1869, 8) Կ. Պօլիս, 1871, 9) Կ. Պօլիս, 1879: Տասներորդ, քննական, հրատարակութիւնը պիտի լոյս տեսնէ Հ. Գալէմքարեանի աշխատութեամբ: Սակայն հենց այստեղ հարց է ծագում, թէ ինչ գրչագիր կամ գրչագիրներ են իբրեւ հիմք ծառայել այս հրատարակութիւններին:

Եզնիկի առաջին Զմիւռնիայի հրատարակութեան մէջ, որ կատարուել է Կ. Պօլսի ժամանակի յայտնի Յակոբ պատրիարքի ձեռքով, յիշատակուած է հետեւեալը: Զմիւռնիայի արքեպիսկոպոս Աբրահամ տեղեկացնում է պատրիարքին, որ Եզնիկ վարդապետի անունով մի երկ է գտնուում իր մօտ. պատրիարքն էլ անմիջապէս տպագրե-

բուժեան է յանձնուում այն: Թէ ինչ եղաւ այդ հրատա-
րակութեան հիմք ծառայող գրչագիրը, այդ մասին մինչեւ
վերջերս ոչ մի գրաւոր տեղեկութիւն չը կար: Կարծւում
էր, որ 1845-ին Զմիւռնիայի հրդեհի միջոցին այրուած
պիտի լինէր այն: Վենետիկցիք իրենց Եղնիկի հրատարա-
կութեանց առաջաբանում ասում են «Օրինակ տպագրի-
ւած ազգերէս է ի թուիւ Հայոց Զիթ (1280)»: Այս խօսքե-
րին նայելով պէտք էր ընդունել, ինչպէս ասում է Հ. Գա-
լէմբարեան, որ վենետիկցիք Եղնիկի մի գրչագիր ունեն
1280 թուից. «Վենետիկի Մխիթարեանք այս մասին մին-
չեւ այժմ էլ ոչինչ չեն ասել պարզօրէն, չնայելով որ դրա
համար առիթ է ներկայացել»: Հ. Գալէմբարեան, նպո-
տակաւորած լինելով Եղնիկի քննական հրատարակութիւնը
լոյս ընծայել, 1897-ին գնում է Վենետիկ այնտեղ իբր
գտնուող Եղնիկի գրչագիրն ուսումնասիրելու: Եւ, ով զար-
մանք, վենետիկցոց ունեցած գրչագիրը ոչ այլ ինչ է լի-
նում, եթէ ոչ Զմիւռնիայի (առաջին) հրատարակութիւնը,
միայն թէ մի գրչագրի հետ արուած համեմատութիւնով
և այլն¹: Այստեղ, ինչպէս երևում է, «մութ կէտ մը կայ»: Վերջապէս իրողութիւնն այն է, ինչպէս տեսնում ենք, որ
վենետիկցիք չունեն Եղնիկի և ոչ մի գրչագիր: Ուրեմն
գոյութիւն է ունեցել Եղնիկի ընդամենը մէկ գրչագիր,
թէկուզ առանձին հատուածներ կամ մասեր Եղնիկի՝ չը
կան: Եւ այդ միակ գրչագիրը, կարծւում էր, այրուել է:

Սակայն անցեալ տարի այս ժամանակ, ուրեմն Եղնի-
կի գերմաներէն հրատարակութիւնից յետոյ, ոչտեղ և ա-
ռաջ են բերուած Հ. Գալէմբարեանի վերոյիշեալ խօսքե-
րը, Եղնիկի գրչագրի նորից լոյս աշխարհ գալու մասին
մի լուր կարդացիւ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի անցեալ տա-
րուայ յունիսի համարի ծաղկէփունջի բաժնում տպա-
գրուած տեսանք պ. Հ. Աճառեանի՝ առ Հ. Յ. Տաշեան ուղ-
ղած մի նամակի հետեւեալ կտորը. «Ուրախութիւն ունիմ
աւետելու Ձեզ և Հ. Գալէմբարեանին, թէ Եղնիկի միակ

1. տ. Շմիդի Թարգմանութիւնը, էր 13—14:

ձեռագիրը, որ այրած էր Զմիւռնիոյ հրդեհին մէջ». դըտ-
նուեցաւ Ս. Էջմիածնի ձեռագրատան մէջ, եւ. ապրիլ
25: Եւ թէ՛ Աճառեան և Գալուստ Տէր-Մկրտչեան սկսել
են համեմատել տպագրի հետ նաև՝ քննութեանց և հա-
մեմատութեանց հետեւանքն շուտով լոյս կտեսնէ տպա-
գրութեամբ: Բացի այս երկտողից դառնուած գրչագրի մա-
սին մենք ոչ մի ուրիշ տեղեկութիւն չկարգացինք: Սրա-
բատն էլ ոչինչ չգրեց այդ մասին, և ոչ էլ պ. Աճառեանի
խոստացած «շուտով» լոյս տեսնելիք քննական հետազո-
տութիւնների մասին մի բան իմացանք: Եւ երևի հ. Գա-
լէմբարեանն էլ իր դեռ 1900-ին խոստացած «շուտով»
լոյս ընծայելիք հրատարակութիւնը յետաձգել է Եզնիկի
գրչագրի լոյս աշխարհ գալու պատճառով:

Սպասենք յուսով, որ Ս. Էջմիածնի տպարանի մամու-
լի տակից լոյս ընծայուի հիմքով մի քննական հրատարա-
կութիւն:

Դառնանք նորից Շմիդի թարգմանութեան մասին մի
քանի խօսք ասելու: Գրքի վերնագիրը գրել է Շմիդ „Wi-
der die Sekten“, հետեւելով հ. Գալէմբարեանին, որն իր
հրատարակութեան համար յարմար է դառնել «ընդդէմ
աղանդոց» վերնագիրը: Գրչագիրն ինքը ոչ մի վերնագիր
չունի: Զմիւռնիայի հրատարակութիւնն ունի «Գիրք ընդ-
դիմութեանց» վերնագիրը, իսկ Վենետիկի հրատարակու-
թիւնները՝ «Եղծ աղանդոց»:

Շմիդ իր ներածութեան մէջ խօսում է նախ Եզնիկի
երկի մի հարազատ թարգմանութեան անհրաժեշտութեան
մասին, ապա ուրուագծում է Եզնիկի գրուած տեղը մեր
ոսկեղէն դարի մատենագիրների շարքում: Նա առաջ է
բերում Եւրոպացի մի քանի նշանաւոր հայագէտների կար-
ծիքը Եզնիկի աշխատասիրութեան վրայ, տալիս է Եզնիկի
անձի մասին մեր մատենագրութեան մէջ պահուած կեն-
սագրական համառօտ տեղեկութիւնները: Շարունակու-
թեան մէջ ծանօթացնում է նա ընթերցողներին Եւրո-
պացի և հայ գիտնականների ուսումնասիրութեանց եղրա-
կացութիւնները Եզնիկի երկի վերաբերմամբ, որոնք ման-

բաքնին ցոյց են տուել Եզնիկի գործ գրած այլևայլ աղբիւրները, — որոնք են Արիստիդէս, Հիպպոլիտ, Մեթոդիոս և Բարսեղ։ Ուրիշ ասորական աղբիւր էլ ցոյց տուեց Ա. Կարրիէր։ Ինչ Եզնիկի գրութեան ժամանակին է վերաբերում, Շմիդ համաձայնում է պրոֆ. Ս. Վէբերի այն կարծիքին, թէ 441 թուին, բայց աւելի ճիշտ՝ 345—448 թուերի ժամանակամիջոցում պիտի գրուած լինի Եզնիկի գիրքը¹։ Ապա մատնացոյց է անում թարգմանիչը Եզնիկի գրութեան գրդապատճառների վերայ, տալիս է ամբողջ գրքի համառոտագոյն բովանդակութիւնը։ Վերջում էլ խօսում է Եզնիկի հրատարակութիւնների ու իր թարգմանութեան ձեռնարկութեան մասին։

Բացի այս ներածութիւնից, ինչպէս յիշեցի, գրքի կարևորագոյն արժանիքներից մէկն էլ այն բազմաթիւ ծանօթութիւններն են, որոնք միանգամայն ըմբռնելի և դիւրամատչելի են դարձնում Եզնիկի գործը։ Բուն թարգմանութեանը գալով՝ պիտի ուրախութեամբ արձանագրենք այստեղ, որ միանգամայն յաջող կարելի է անուանել այն։ Մենք համեմատեցինք մի քանի տեղեր հայերէնի հետ և թարգմանութիւնը հարազատ գտանք։ Եւրոպական գիտական—մատենագրական հանդէսներն էլ ուրախութեամբ ողջունեցին այս թարգմանութեան հրատարակութիւնը։ Բոլորն էլ շեշտում են թարգմանութեան յաջող և հարազատ լինելը։ Մի քանի շնչին թերութիւնները ոչնչով չեն պակսեցնում գրքի արժանիքները։

Հետևեալ քննադատութիւնները լոյս տեսան Եզնիկի թարգմանութեան մասին, 1) Bonwetsch, „Theol. Literaturebt.“-ում (1900, № 12), Vetter, „Allg. Litblt.“-ում, (1900, № 17) A. Meillet, „Revue critique“, 1900 № 46. S. weber „oberrheinisches Pastoralblatt“ (1900 № 24).

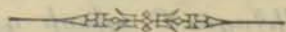
Եզնիկի այս յաջող թարգմանութիւնից յետոյ անտա-

1. տ. Weber, Tüb. Quartalschr. 1897, էջ 367 շշ։

րակոյս նորանոր ուսումնասիրութիւններ լոյս կտեսնեն եզ-
նիկի գործի վրայ:

Ար. Արեղեան.

Բերլին.

Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ժ Գ Ր Ք Ե Ր .

12. Սմբատ Շահազիզեան. — Մի քանի խօսք իմ ընթերցողներին, Մոսկուա, 1903. գինը 60 կոպ.
13. Բագրատ Այվազեան. — Սեւ յաղթանակ, Թիֆլիս, 1903. գինը 25 կ.
14. Тридцатилѣтіе спеціальныхъ классовъ Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ. Москва, 1903. цѣна 1 р. 50 к.
15. Գ. Ղազարեան — Մեղուարուծութիւն, Վաղարշապատ, 1903. գինը 50 կ.
16. Լ. Ն. Տօլստոյ. — Աստուծո՞ւն թէ մամոնային, թարգմ. Մամբրէ վարդ. Վաղարշապատ, 1903. գինը 3 կ.
17. Ներսիսեան Հայոց Հոգեւոր դպրոցի 1901—1902 ուսումնա-
կան տարուայ տեղեկագիրը, Թիֆլիս, 1903:
18. Լ. Տօլստոյ. — Մարդուս շատ հոգ է հարկաւոր, թարգմ. Վրթանէս քահանայ Մովսիսեան. Վաղարշապատ, 1903. գինը 5 կոպ:
19. Մեծն Աղեֆսանդր, Պատմական հենոագրական տեսութիւն ուսուցչապետ Բենիամին Վիլլերի, Ռուսերէնից թարգմանեց Վրթանէս քահանայ Մարդարեան (Վաղարշապատ, 1903, 168 էջ, գինը 50 կ.): Ազգերի պատմութեան մէջ երեւացել են ար-
տասովոր ոյժի, հանճարի տէր մարդիկ որոնք աշխարհին սասա-
նեցրել իրենց մտքի ոյժով, իրենց գործած գործերով: Այդպիսի
անհատները վճռել են մի և երբեմն շատ ազգերի վիճակը,
ընդհանուր պատմութեան ընթացքի մէջ արմատական յեղա-
շրջումն, դաշազլուիս ստեղծել: Երկար դարեր արեւելքը իւր
ձեռնին ունէր քաղաքակրթութեան ջահը, Բաբելոն, Ասորիք,